

TI, EU, ELE E A LINGUAXE NON BINARIA NA TRADUCIÓN ENTRE INGLÉS E CASTELÁN ¹

Ártemis López

GRADES

Universidade de Vigo

artemis@queerterpreter.com

Carla Míguez Bóveda

Universidade de Vigo

carlamiguez@alumnos.uvigo.es

[Recibido 28/04/20; aceptado 06/07/20]

As persoas non binarias non somos nada novo: existimos desde sempre, pero é agora cando se está a falar de nós. Se te dedicas á tradución ou á interpretación e no teu traballo aínda non tiveches que traducir un texto claramente non binario, antes ou despois terás que facelo. Neste artigo defínense algúns conceptos, refútanse outros erróneos e propóñense diferentes formas de utilizar a linguaxe non binaria nas nosas traducións de xeito directo ou indirecto.

Se a poesía é unha arma cargada de futuro, como dicía Gabriel Celaya, a linguaxe é unha arma capaz de excluír ou de abeirar. Cada vez somos máis conscientes de que temos que evitar a linguaxe sexista, pero hai moitas outras oblicuidades que se transparentan a través das palabras. A mellor forma de evitalas é coñecelas e neutralizalas.

Un documento recente da Universidade do País Vasco recomenda «prestar atención ás expresións e usos que reflicten o racismo, o heterosexismo, a transfobia ou o capacitismo» (Fernández Casete e cols., 2018, p. 39). Como a linguaxe inclusiva é moi ampla, neste artigo centrareime nun aspecto concreto:

1 Ártemis López é doutorande en Lingüística na Universidade de Vigo, tradutore e intérprete certificado español↔inglés, pioneire en linguaxe non binaria en castelán. O texto que segue é a tradución ao galego dun artigo que Ártemis López publicou en *La Linterna del Traductor*. O traballo de tradución sérvelle á tradutora como orientación para decantarse polo morfema de xénero non binario e, xa que logo, polo neutro e inclusivo de todos os xéneros, -e, en caso de termos que proporcionar posibles solucións galegas á linguaxe non binaria. O obxectivo da tradución deste artigo é a divulgación desta necesaria cuestión lingüística, fundamental para o desenvolvemento e a evolución da lingua galega cara a un futuro máis inclusivo con todas as persoas.

a que fai o esforzo consciente por deixar atrás o binarismo e recoñecer as persoas que non somos nin homes, nin mulleres.

Vou defender un cambio lingüístico que xa está a ocorrer e que consiste en flexibilizar os dous xéneros gramaticais das linguas romances co fin de dar cabida a todas as persoas. É importante recordar que a linguaxe sempre está ligada a unha situación comunicativa concreta. Necesítase a mesma flexibilidade para utilizar linguaxe non binaria cunha persoa non binaria que para manter o xénero gramatical dunha persoa binaria.

O sistema binario de xénero ten a súa base na idea de que o ser humano se divide exclusivamente en dous xéneros: homes e mulleres. Unha persoa non binaria non se sente só home ou só muller: podería ser ambas cousas en partes iguais, podería ter un xénero completamente diferente, non ter xénero...

Ser non binarie non sempre se solapa con ser trans (persoas cuxo xénero é diferente ao sexo que se lles asignou ao nacer). Así mesmo, que unha persoa sexa binaria ou non binaria non está relacionado coa súa orientación sexual, do mesmo xeito que a cor do cabelo non está relacionada cos gustos musicais, nin o peso co bilingüismo.

Algunhas persoas non binarias exprésanse utilizando o xénero gramatical feminino, algunhas o masculino e outras non se senten cómodas con ningunha desas dúas escollas e buscan outras formas de se expresar. Cando a Real Academia Española di que «o masc. gramatical funciona na nosa lingua, como noutras, como termo inclusivo para aludir a colectivos mixtos, ou en contextos xenéricos ou inespecíficos» (RAE, 2018), está a esquecer as persoas non binarias, que non somos nin colectivos mixtos nin persoas xenéricas ou inespecíficas: somos especificamente non binarias.

Ante este escenario, logo, interesa que tradutores, intérpretes e lingüistas aprendamos a utilizar a linguaxe non binaria. En primeiro lugar, porque as persoas non binarias existimos e merecemos respecto. Alén dos dereitos humanos, o colectivo non binario é cada vez máis visible e antes ou despois tocaranos traducir a unha persoa non binaria ou escribir sobre ela. Por exemplo, tanto Asia Kate Dillon como Indaya Adrianna Moore usan pronomes neutros en inglés que frecuentemente se traducen en feminino, o que supón un erro de tradución tan grave como traducir a Barack Obama en feminino.

Non só estamos a gañar visibilidade nos medios de comunicación e redes sociais: como persoas plenas, existimos nos ámbitos médico e xurídico. Cada vez hai máis países e estados que recoñecen o dereito a que os documentos de identificación, xa sexan locais ou estatais, leven un xénero neutro. Se nos tocasse traducir a documentación dunha persoa non binaria, facelo en feminino ou en masculino non só sería antiético, senón tamén incorrecto. E de se tratar dunha tradución xurada, poderíamos estar a falar de falsidade documental. Esta obriga deontolóxica mantense aínda que esa persoa non dispoña de documentos de xénero neutro: é o noso deber traducir a mensaxe orixinal. Non esquezamos que a lei non crea, a lei lexítima. As leis de xénero recoñecen unha realidade que xa existía e que seguirá a existir. Ergo, o feito de que a lei do país de destino do documento non recoñeza tal realidade non nos exige de reflectila.

Erros que se deben evitar ao traducir textos trans ou non binarios.

Ante todo, hai que tomar boa nota do xénero gramatical elixido por cada persoa e seguilo sen excepcións e sen xulgar. Unha das manifestacións da transfobia ou do binarismo é referirse ás persoas co xénero incorrecto (o que en inglés se denomina *misgender*, que en español e en galego aínda non se terminou de acuñar: *facer misgender*, *misgenderear*, *malxenerizar*, *malxeneralizar*...). Usar linguaxe binaria para falar dunha persoa non binaria é unha falta de respecto, do mesmo xeito que o é usar linguaxe non binaria para falar de alguén que non o é.

Hai certas palabras que a maioría do colectivo trans e non binario decidiron desbotar, como *transexual*. Algunhas persoas trans e non binarias seguen utilizándoas como forma de activismo lingüístico, pero quen non forme parte desta categoría non debe usalas.

Convén evitar en particular o termo transexual, ou transsexual en inglés, que rexeitamos na tradución entre inglés e castelán porque tradicionalmente se empregou para patoloxizar as persoas trans e non binarias ou para establecer unha diferenza entre quen cumpre certos requisitos médicos e quen non. Ser trans non é unha enfermidade (Burke, 2011), e usar termos médicos para referirse a persoas que non están enfermas é negar os avances do colectivo trans. En lugar de transexual, usamos trans (a palabra máis común, tanto en español e en galego como en inglés) ou transxénero (transgender en inglés), cos seus antónimos cis e cisxénero (cisgender) para falar de quen non é trans. Todos estes termos son adxectivos invariables en canto ao número e ao xénero –tanto «un rapaz transxénero» como «as persoas transxénero»– e non deben usarse como substantivos. Hai algunhas propostas, como transgende-red en inglés, transgenérico en español ou transxenérico en galego, que non nacen do colectivo e as persoas cisxénero non deben usalas. Tampouco deben empregarse travesti, ou tranny en inglés, sen coñecer moi ben a súa historia e contexto. Ademais, o drag é unha arte queer pero non necesariamente trans, e a maioría de drag queens son homes cis que representan un papel.

Que facer, ao traducir ou interpretar, cando o noso texto utiliza estas palabras problemáticas? En realidade, o dilema non é tal: só hai unha resposta correcta e é ser fieis ao orixinal sen branquealo. Begoña Martínez Pagán di (en prensa) que, en lugar de limpar as palabras problemáticas por conta propia, o primeiro paso é avisar a túa clientela, xa que, de non facelo, estaríamos «[prestando] un mal servizo á sociedade e [mandando] a quen le a un lugar perigoso se ocultamos as advertencias que poderían verse no texto».

A forma correcta de traducir textos trans ou non binarios

É fundamental prestar atención para detectar cando un texto é deliberadamente ambiguo en canto ao xénero. Por exemplo, se o texto orixinal está en inglés e se usa *they* en singular ou nun texto en español ou galego se usa

reiteradamente *a persoa* en lugar de *el*, é probable que a intención sexa incluír as persoas non binarias.

Ao longo dos anos houbo moitas propostas diferentes para contrarrestar o masculino xenérico. Algunhas delas, como o uso de *a/o*, os desdobrementos ou a arroba, quédanse curtas porque seguen a ser propostas binarias: *nenos e nenas* non inclúe as persoas non binarias e *benvi@* tampouco. Se as atopas noutros materiais xa traducidos da túa clientela ou en textos paralelos, o mellor é propoñer outras solucións máis inclusivas.

Hai dúas estratexias principais para traducir un texto neutro ou non binario ao español e ao galego. Reitero que falo de casos nos que o texto orixinal inclúe explicitamente as persoas non binarias, polo que usar o masculino neutro, os desdobrementos ou incluso o feminino neutro invalidaría parte da mensaxe. Podemos facer malabarismos lingüísticos para esquivar o xénero explícito, o que denomino linguaxe non binaria indirecta (LNI), ou podemos usar linguaxe expresamente non binaria aínda que non se axuste á norma culta, é dicir, linguaxe non binaria directa (LND) (López, 2019).

Para determinar a solución adecuada en cada caso é moi importante volver á tradutoloxía e analizar o contexto e a situación comunicativa do texto de orixe. Por exemplo, unha clínica que presta servizos sanitarios á comunidade *queer* ou unha igrexa unitaria universalista probablemente queiran usar linguaxe non binaria directa, mentres que unha escola de idiomas ou un ximnasio prefiran a linguaxe non binaria indirecta. En todo caso, se a túa clientela usa solucións como a arroba, recomendo encarecidamente traducir con LND e iniciar unha conversa sobre as vantaxes e desvantaxes de cada opción.

Linguaxe non binaria indirecta

A LNI consiste en modificar a frase para evitar todas as manifestacións de xénero, xa sexa elixindo palabras neutras ou cambiando a categoría gramatical: en lugar de «xa estás inscrito?», pódese dicir «xa te inscribiches?». Con frecuencia facemos filigranas cando unimos ou separamos frases ou invertemos a orde das cláusulas para que o texto soe máis natural; a LNI é máis ou menos o mesmo.

Unha das principais técnicas da LNI consiste en usar palabras epicenas ou invariables, de ser posible con xénero gramatical feminino, precisamente porque é o xénero marcado. Deste xeito, cando apareza unha concordancia en feminino varias palabras despois, reforzase a inclusión da mensaxe. Hai que ter coidado cos artigos e os adxectivos ao utilizar LNI: un substantivo epiceno adquire xénero se vai unido a un artigo ou adxectivo con xénero. « no colexio de xornalistas están moi felices» é unha oración neutra, pero « no colexio de xornalistas están moi contentos» non o é.

Linguaxe non binaria directa

A diferenza da LNI, a LND deixa claro sen pudor que non inclúe as persoas non binarias. Un documento con LNI e un con LND transmiten mensaxes diferentes: o primeiro podería incluírnos ou podería ser un accidente, pero o segundo entra de cheo na inclusión. Por exemplo, unha clínica *queer*

que usa *singular they* nos seus formularios en lugar de *he* ou *she* faino cunha intención clara: mostrar que a prioridade da organización é a comodidade de todas as persoas e non contentar a puristas do idioma.

Daquela, como usarmos a LND? As dúas opcións que están a gañar terreo en español son os morfemas {-e} e {-x}, aínda que existen outras ({-i}, *, _, omitir {-o} e {-a}...) e probablemente sigan aparecendo máis solucións de manterse a resistencia ao uso do {-e} e do {-x}. Ambas son xeralmente fáciles de escribir: tomamos unha frase en feminino e cambiamos os morfemas femininos ({-a}) por {-e} ou {-x} neutros seguindo as regras ortográficas. Por exemplo, «my friend is a writer» sería en castelán «mi amigue es escritore» ou «mi amigx es escritorx» en galego «e miñe amigue é escritore» ou «x miñx amigx é escritorx». Partimos dunha frase feminina porque o masculino non sempre inclúe un morfema de xénero, como é o caso de *señor* ou *el*, e para evitar posibles falsos sentidos como podería ser o caso de «es un sol»: se a nosa variante [diatópica] non conta con «es unha sola», estamos ante unha cláusula invariable.

{-e}

O morfema {-e} data cando menos de 1976, des que Álvaro García Meseguer falou, en termos binarios, do sexismo lingüístico no castelán:

Como as desinencias en *o* e en *a* son, na maioría dos casos, as propias do masculino e do feminino, unha solución sinxela consiste en asignar a desinencia en *e* ao xénero común, é dicir, á persoa.

Así, cando unhe se dirixa a un grupo nunha conferencia, nunha carta circular, etc., poderá comezar dicindo «querides amigues». Es traballadores poderán escribir nas súas pancartas reivindicativas «estamos fartes de ser explotades». Es políticos poderán chamar compañeiros aes súes partidaries. Es proxenitores poderá educar aes súes filles de xeito máis doado de maneira non sexista. Nos xornais, os anuncios por palabras solicitarían unhe cocifeire, unhe avogade ou unhe secretarie (García Meseguer, 1976).

Álvaro García Meseger cambiou de opinión sobre o aspecto sexista do masculino neutro, pero o morfema enraizou na comunidade non binaria. De feito, {-e} xa existe con valor neutro en español e en galego, como en *intérprete* ou *forte*. {-e} non é nada novo e forma parte dalgúns sociolectos desde hai varias décadas. O que si é novo é a globalización do seu uso, debido en gran medida á internet e ás redes sociais, o que significa que xa non é necesario que cada persoa non binaria invente a súa propia linguaxe, como viña sucedendo ata o de agora.

Algunhas palabras que terminan en {-e}, como *señores*, *autores* ou *tradutores*, non son neutras de por si, polo que debemos indicar esa neutralidade doutra forma: ás veces abonda con engadir un artigo (*les señores* en español, *es señores* en galego) e noutros casos pódese introducir «noutro lugar do texto traducido un elemento de información ou efecto estilístico que non se puidese reflectir no mesmo lugar en que aparece situado no texto orixinal» (Hurtado Albir, 2001: p. 270) para compensar.

Un bo exemplo do uso de {-e} (e de {-i}) para expresar identidades non binarias é a tradución para a dobraxe ao español da serie de Netflix *One Day at a Time* realizada por Javier Pérez Alarcón. Na segunda tempada coñecemos a Syd, un personaxe non binario que usa os pronomes *they* e *them* en inglés, e a Margaux, que usa os pronomes *ze* e *hir* e aparece nun só episodio. Nese episodio concreto, «To Zir, With Love», Pérez Alarcón enfrontouse a xogos de palabras e confusións cómicas a raíz da variedade de pronomes que non podía reflectir con LNI, como as seguintes instrucións. Traducir calquera dos pronomes non binarios como *el* ou *ela* anula o chiste e pérdese un importante contexto cultural.

When we get there, she takes her team to the stairs, ze takes zir team to the parking lot, and they take their team to the corner. He, she, they, and ze will all meet up at the fair-trade coffee shop between the two Starbucks.	Cuando lleguemos, ella se lleva su equipo a las escaleras, elli se lleva el suyo al aparcamiento y elle se lleva el suyo a la esquina. Él, ella, elle y elli se reunirán en la cafetería de comercio justo entre los dos Starbucks.	Cando cheguemos, ela levará o seu equipo ás escaleras, eli levará o seu ao aparcadoiro e ele levará o seu á esquina. El, ela, eli e ele reuniranse na cafetería de comercio xusto que está entre os dous Starbucks.

Ademais deste episodio, de particular dificultade dados os conxuntos de pronomes non binarios, Syd aparece en varios episodios das tempadas 2.ª e 3.ª a medida que evoluciona a súa relación con Elena. Como Syd explica os seus pronomes no seu primeiro episodio, atopámonos ante un caso moi claro dunha persoa non binaria cuxa tradución ten que facer uso da LND. Traducir a Syd en feminino non só lle faltaría ao respecto á comunidade non binaria en xeral, coma se nos quixesen suprimir ou branquear, senón que traizoaría a mensaxe orixinal.

{-x}

O morfema {-x} é outra estratexia da LND que probablemente estea relacionada co X inglés da:

tradición feminista que escribe womxn para borrar co X man ou men (“home” ou “homes”) do singular e do plural para “muller”. [...] O activismo queer/cuir en castelán e en galego utilízao para non só liberar a linguaxe do chamado “masculino xenérico” (man/home como norma), senón [para romper] cos límites dun binarismo de xénero (nota de tradución de Hidalgo e Schimel en Putuma, 2018).

Ás veces renúnciase a esta estratexia porque se di que é impronunciable, pero o certo é que se usa sobre todo na linguaxe escrita e é unha manifestación de activismo lingüístico que busca forzar a reflexión. O uso

dun son e dunha letra estraños ao español é intencionado. De todos os xeitos, o morfema pódese pronunciar, e de feito pronúnciase, de catro formas diferentes: *traductorx* pode ser, en español, /traduk'torks/, /traduk'toreks/, /tradukto'rekis/ ou /traduk'tore/ (López, 2018) [en galego, *traductorx* pronúnciase /tradutorks/, /tradutoreks/, /traduto'rekis/, /tradutorj/, /tradutorej/ ou /tradutore/], este último pronunciado igual que {-e}, pois ambos os enfoques van da man.

Cando nos atopamos cun orixinal en inglés que presenta este X «reivindicativo», hai que buscar o mellor lugar onde inserir o noso morfema {-x}, independentemente de que coincida ou non na mesma palabra. É unha técnica de compensación similar á que propón Hurtado Albir (Hurtado Albir, 2001: p. 270).

Un exemplo interesante desta estratexia é o seguinte texto de Arrate Hidalgo e Lawrence Schimmel que, para traducir un texto feminista inzado deste X inglés, recorreron ao morfema {-x} en español:

You will realise your lovers gave you their mothers' stuff, too
And that maybe *unlearning* should be a place
And all the **womxn** in your family should gather there more often
Until *unlearning* is a tradition you can pass on to your children
Te darás cuenta de que tus amantes te dieron las cosas de sus madres,
también
Y que quizás *desaprender* debería ser un lugar
Donde todas las mujeres de tu familia deberían quedar más a menudo
Hasta que *desaprender* sea una tradición que podáis pasar a **vustrxs**
hijxs
(Putuma, 2018)

[Daraste conta de que quen te amou deuche as cousas das súas nais,
tamén
E que quizais *desaprender* debería ser un lugar
Onde todas as mulleres da túa familia deberían reunirse máis a
miúdo
Ata que *desaprender* sexa unha tradición que poidades pasar **axs**
vosxs fillxs]
(Putuma, 2018)

Neste caso, como na tradución de Pérez Alarcón, a LND resolve airoosamente un problema de tradución que sería moi complicado de abordar coa linguaxe normativa.

Non vou dicir que usar LND sempre resulte fácil. Na súa tese de doutoramento, Lucia Donatelli (2019) basease no traballo de Jonathan David Bobaljik e Cynthia Levart Zocca (2011) para agrupar os substantivos do español en tres clases. Esta categorización saca á luz a dificultade de aplicar esta técnica a certos substantivos, como *príncipe* ou *nora*.

Inglés non binario

Kirby Conrod (en prensa), doutore en Lingüística pola Universidade de Washington, di que os pronomes «funcionan como referentes de sintagmas nominais moi específicos (como os nomes propios) cuxo significado é un conxunto exacto de entidades (ás veces exactamente unha)». En español e en galego, onde o xénero gramatical é moi evidente, a LND fórmase a través de morfemas en adxectivos, artigos, pronomes e substantivos, mentres que en inglés basta con usar *they* en singular ou un neopronome (*neopronoun*). Os neopronomes son simplemente pronomes de novo cuño que se suman aos catro tradicionais (*he, she, it e they*). Algúns deles están documentados desde hai moito tempo, como *thon, tons e thonsel*, que comezaron a utilizarse no século XIX (Baron, 1986, p. 200). O inglés tamén conta con neoloxismos non binarios, como *entle*, formado cos sons de *aunt e uncle*, ou *Mx.*, unha alternativa a *Mr.* ou *Ms.* que recolle o dicionario Merriam-Webster desde 2017.

Conclusión

Neste artigo expoño algúns problemas de tradución relacionados co xénero e posibles solucións. Recoñezo que é un tema controvertido posto que a mera existencia das persoas non binarias desafia a norma social. Porén, «a lingua “estándar” e a ortografía “correcta” son acordos colectivos e non verdades eternas, e os acordos colectivos poden cambiar» (McCulloch, 29). Así, no caso da adopción de *they* en singular, Lex Konnely (2019) afirma que cada falante pode pasar por tres fases e avanzar mediante pequenos cambios léxicos. De feito, nunca propuxen un glosario nin monolingüe nin bilingüe porque a progresiva aceptación social deste e doutros colectivos exprésase na lingua a través de cambios lingüísticos que restarían vixencia a calquera glosario cada dous anos.

Pretender que a linguaxe non binaria non existe non é unha opción: é un campo especializado en constante expansión. Antes ou despois, debemos aprender como usala de modo que respectemos o dereito á identidade deste colectivo. O noso deber como tradutores, intérpretes e lingüistas é saber recoñecer as realidades que as mensaxes intentan transmitir e reflectilas coa maior fidelidade e claridade posibles.

Na práctica, é perfectamente factible desterrar o masculino neutro: neste artigo non aparece nin unha soa vez.

Referencias bibliográficas

- BARON, Dennis 1986. *Grammar and Gender*. New Haven: Yale University Press, 1986. ISBN: 9780300038835.
- BOBALJIK, Jonathan David & Zocca, Cynthia Levart 2001. «Gender markedness: the anatomy of a counter-example». *Morphology*. 2011, v. XXI, n.º 2, p. 141-166.
- BURKE, Mary 2011. «Resisting Pathology: GID and the Contested Terrain of Diagnosis in the Transgender Rights Movement». *Sociology of Diagnosis* [Bingley, Reino Unido], v. XII: Advances in Medical Sociology (2011), p. 183-210.

- CONROD, Kirby «Pronouns and Gender in Language». *Oxford Handbook of Language and Sexuality*. [Consulta: 30/01/2020].
- DONATELLI, Lucía. *The Morphosemantics of Spanish Gender: Evidence from Small Nominals* (tese doutoral inédita). Defendida na Universidade de Georgetown (Washington, D. C.) o 6 de maio de 2019.
- FERNÁNDEZ CASETE, June; MARTÍNEZ ODRIOZOLA, Lucía; FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Mª Ángeles y MOMOITIO SAN MARTÍN, Andrea 2018. *Uso inclusivo del castellano*. Bilbao: Dirección para la Igualdad de la UPV/EHU y *Pikara Magazine*, 2018. [Consulta: 30/01/2020].
- GARCÍA MESEGUER, Álvaro 1976. «Sexismo y lenguaje». *Cambio16*. N.º 260 (1976). [Consulta: 30/01/2020]
- HURTADO ALBIR, Amparo 2001. *Traducción y traductología: introducción a la traductología*. Madrid: Ediciones Cátedra, 2001. ISBN: 9788437619415.
- KONNELLY, Lex. «Gender diversity and linguistic advocacy: innovation in the use of singular *they*». Relatorio no congreso THEY, HIRSELF, EM, and YOU: Nonbinary Pronouns in Theory and Practice, celebrado na Queen's University (Kingston, Canadá) en xuño de 2019.
- LÓPEZ, Ártemis 2018. «Queeritando: Expressing Ourselves in Spanish». Relatorio no congreso Philadelphia Trans Wellness Conference celebrado en Filadelfia (EE. UU.) en xuño de 2018.
- 2019a. «Syd-nificant others or Syd-nificant selves? Audiovisual translation of gender identities for mainstream audiences». Relatorio no congreso THEY, HIRSELF, EM, and YOU: Nonbinary Pronouns in Theory and Practice, celebrado na Queen's University (Kingston, Canadá) en xuño de 2019. [Consulta: 30/01/2020].
- 2019b. «Tú, yo, elle y el lenguaje no binario». En *La Linterna del Traductor*. N.º 19. [Consulta: 30/01/2020]
- MARTÍNEZ PAGÁN, M. Begoña «El lenguaje inclusivo, parte de la ética profesional de la traducción: el papel liberador de la lengua en la creación de un mundo más justo». Relatorio en MariCorners: I Congreso Internacional sobre Lengua y Aspectos LGBTQI+, celebrado na Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid, Universidad Politécnica de Madrid (España). En prensa.
- MCCULLOCH, Gretchen 2019. *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. Nueva York: Riverhead Books, 2019. ISBN: 978-0-7352-1093-6.
- PUTUMA, Koleka 2018. *Amnesia colectiva*. Arrate Hidalgo y Lawrence Schimel [trads.]. Madrid: Flores Raras, 2018. ISBN: 978-84-946018-7-3
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (@RAEinforma). «#RAEconsultas No es admisible usar la letra “x” ni la “e” como marca de género. Es, además, innecesario, pues el masc. gramatical funciona en nuestra lengua, como en otras, como término inclusivo para aludir a colectivos mixtos, o en contextos genéricos o inespecíficos» [publicación en Twitter]. 30 de maio do 2018. [Consulta: 30/01/2020].